

М. І. Лісна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Безеквівалентність як об'єкт теорії перекладу та двомовної лексикографії

Лісна М. І. Безеквівалентність як об'єкт теорії перекладу та двомовної лексикографії. У статті здійснено критичний огляд сформованих у науці поглядів на мовну безеквівалентність; уточнено поняття «безеквівалентне слово» для перекладного словникарства. Виокремлено культурологічну і власне мовну безеквівалентність відповідно до екстралінгвального та лінгвального чинників національної специфіки мовних картин світу. Установлено ознаки безеквівалентності в перекладних словниках, а саме наявність вільного сполучення слів, часткового відповідника або незасвоєного українською мовою запозичення.

Ключові слова: *безеквівалентна лексика, перекладна лексикографія, словниковий відповідник, культурологічна і власне мовна безеквівалентність.*

Лесная М. И. Безэквивалентность как объект теории перевода и двуязычной лексикографии. В статье представлен критический обзор сформировавшихся в науке взглядов на языковую безэквивалентность; уточнено понятие «безэквивалентное слово» для переводной лексикографии. Выделена культурологическая и собственно языковая безэквивалентность в соответствии с экстралингвальным и лингвальным факторами национальной специфики языковых картин мира. Установлены признаки безэквивалентности в переводных словарях, а именно наличие свободного сочетания слов, частичного соответствия или не усвоенного украинским языком заимствования.

Ключові слова: *безэквивалентная лексика, переводная лексикография, словарное соответствие, культурологическая и собственно языковая безэквивалентность.*

Lisna M. I. Non-equivalence as an object of translation theory and bilingual lexicography. The paper critically reviews the current scientific concepts of linguistic non-equivalence. The notion of a «non-equivalent word» is specified for translational lexicography. Culturological and actually lingual types of non-equivalence are elicited according to extra-lingual and lingual factors of national specificity of lingual world models. The indicators of non-equivalence in translational dictionaries are defined, namely the availability of a free lexical unit, partial counterpart or of a borrowing, non-adopted by the Ukrainian language.

Key words: *non-equivalent lexis, translational lexicography, a dictionary counterpart, culturological and actually lingual non-equivalence.*

В умовах глобалізації світових інтеграційних процесів особливого значення набувають перекладні лексикографічні праці, мета яких полягає у встановленні еквівалентних відношень між лексемами різних мов. Значні труднощі викликає перекладання одиниць, що не мають відповідників у цільовій мові, тобто безеквівалентних слів. Слід зазначити, що в українському та закордонному мовознавстві поняття «безеквівалентність» осмислено переважно в контексті перекладознавства, а не двомовної лексикографії, що зумовлює актуальність цієї розвідки. Завдання цієї статті полягають у наступному: 1) проаналізувати наявні концепції безеквівалентності; 2) уточнити поняття «безеквівалентне слово» для перекладного словникарства; 3) виокремити типи таких одиниць відповідно до чинників унікальності національної мовної картини світу; 4) установити ознаки безеквівалентності в перекладних словниках.

Термін «безеквівалентна лексика» введено до наукового обігу теоретиками перекладу, які здебільшого позначають ним слова, що не можна передати в цільовій мові одиницею, аналогічною за семантичним наповненням. Оскільки перекладач завжди має справу з контекстуальною реалізацією слів, то в перекладознавстві «безеквівалентна лексема» є, власне, «словом у безеквівалентному значенні», відповідно «безеквівалентна лексика» — це сукупність слів, що в певному контексті можуть виявляти безеквівалентні значення. Для таких слів науковці також застосовують терміни «реалії», «екзотизми», «локалізми», «алієнізми», «фонові слова», «конотаційні лексеми», «лакуни», «темні місця», «нульові лексеми», «антислова». З нашого погляду, уживання деяких із цих назв («реалії», «екзотизми», «локалізми» та «алієнізми») у значенні «безеквівалентна лексика» неприйнятне, оскільки вказані терміни номінують скла-

дники безеквівалентної лексики. «Фонові слова» й «конотаційні лексеми» корелюють із поняттям «неповноеквівалентності», тому їх небажано використовувати. Щодо «лакун», то з огляду на відношення кореляції між цим поняттям і безеквівалентною лексикою, його доречніше вживати для відповідних ендемічних одиниць української мови. Оскільки назви «темні місця», «нульові лексеми», «анти-слова» позначають те, чого немає, їх так само не слід використовувати.

В україністиці проблему безеквівалентності порушують переважно в розвідках, присвячених художньому перекладу, зокрема, С. Ковганюк, В. Коптілов, О. Кундзіч, М. Рильський та ін. До питання класифікації та міжмовної транспозиції безеквівалентних слів звертається В. Манакін у монографії «Зіставна лексикологія» [9:138–148]; окремий різновид такої лексики, а саме лінгвокраїнознавчу, аналізує Р. Зорівчак у праці «Реалія і переклад» [6]. У зарубіжному мовознавстві різні аспекти проблеми безеквівалентності вивчають у зіставному мовознавстві, перекладознавстві, лінгвокраїнознавстві, етнопсихолінгвістиці, теорії лексикографії тощо.

У науковій літературі усталилися три підходи до розгляду безеквівалентності: 1) уважати безеквівалентними лише денотати етноспецифічних об'єктів; 2) класифікувати як безеквівалентні також мовні одиниці, що не є носіями культурного компонента; 3) розглядати як безеквівалентне будь-яке мовне явище, що може бути незрозумілим реципієнтові під час міжкультурної комунікації та яке потребує додаткових пояснень. Приблизниками першого підходу є В. Виноградов, Є. Которова, Р. Миньяр-Белоручев, Н. Слободянюк, С. Тер-Мінасова, О. Швейцер та ін. Як уважають ці дослідники, згадане поняття охоплює лише слова на позначення етноунікальних об'єктів матеріальної та духовної культури, базовими в їхніх дефініціях є такі характеристики: 1) унікальність відповідного референта вхідної культури; 2) брак еквівалента в мові перекладу. На наш погляд, запропоноване розуміння «безеквівалентної лексики» звужене й охоплює випадки лише «референційної», за О. Івановим [7], безеквівалентності. Поза межами досліджуваної категорії опиняється низка слів, що не має в цільовій мові еквівалента, хоча в культурі народу наявні аналогічні референти, наприклад: англ. *intransigent* — укр. «безкомпромісний політичний діяч» [10]; нім. *Schpal-tungspolitiker* — укр. «людина, яка проводить політику розколу» [11].

На думку багатьох дослідників, лексика, що не має еквівалентів, є ширшою категорією, а слова на позначення етноунікальних референтів — це один із її різновидів. С. Влахов і С. Флорин зараховують до безеквівалентної таку лексику: реалії, терміни, вигуки й звуконаслідування, екзотизми, аббревіатури, звертання, відхилення від літературної норми, власні назви, фразеологізми, а також власне безеквівалентну лексику [3:43]. О. Іванов розрізняє референційну та прагматичну безеквівалентність і зараховує до першої категорії реалії, терміни, фразеологізми, індивідуальні авторські неологізми, семантичні (поняттєві) лакуни, слова широкої семантики, складні слова різних типів. Складниками другого класу науковець вважає відхилення від мовної норми (жаргонізми, арготизми, табуйовану лексику, архаїзми, діалектизми, субстандартну лексику, поетизми), іншомовні вкраплення, аббревіатури, слова з суфіксами суб'єктивної оцінки, вигуки, звуконаслідування, асоціативні лакуни. До окремого класу дослідник відносить власні назви й звертання, безеквівалентність яких залежно від способу їхнього перекладання може бути як референційною, так і прагматичною [7:78–113]. Р. Зорівчак виокремлює лексико-предметні безеквіваленти, представлені реаліями, а також лексико-семантичні безеквівалентні одиниці, до яких дослідниця зараховує окремі прислів'я і приказки, деякі «лексеми надзвичайно місткого семантичного наповнення», слова, що пов'язані з «відмінностями в сегментації довколишнього світу окремими мовними колективами» тощо [6:65]. А. Гатилова виокремлює клас структурних екзотизмів, наявність яких зумовлена диспропорцією словотвірних потенціалів двох мов [4:63]. З нашого погляду, найбільш ґрунтовну класифікацію безеквівалентної лексики запропонував Є. Женіх: дослідник розрізняє культурологічну, власне мовну (або лексемну) й лінгвокультурологічну безеквівалентність. Першу категорію він поділяє на предметно-поняттєву (референційні, кінесичні реалії, терміни) та образно-асоціативну безеквівалентність (конотаційні реалії), до другого класу науковець зараховує невмотивовані й словотвірні безеквіваленти, а лінгвокультурологічна категорія представлена фразеологізмами [5:70–71, 83].

Широке розуміння лексики, що не має еквівалентів у зіставлюваній мові, знаходимо в дослідженнях Г. Бикової, Ю. Ліпатової, І. Марковіної, З. Попової, Ю. Сорокіна, І. Стерніна, Ю. Стерніна та ін. На думку цих

учених, «лакуна» є родовим поняттям для всієї сукупності культурних і текстових розбіжностей, що виникають під час зіставлення двох мов. К. Берднікова розрізняє власне лексичні (абсолютні), культурологічні (етнографічні) й часткові лакуни. Власне лексичною лакуною дослідниця називає синтаксично об'єктивований зміст концепту, поданий у вигляді компактного або розлогого сполучення слів. Виокремлення культурологічних лакун пов'язане з наявністю неповторних об'єктів екстралінгвальної національної реальності, про які чужокультурний реципієнт не має уявлення. Як зауважує дослідниця, перехідний клас утворюють так звані часткові лакуни, до яких належать лексеми, міжмовні кореляти котрих близькі за ядерними семемами, проте різняться периферійними елементами лексичного значення [1:75–76].

Огляд наукової літератури дає змогу узагальнити, яку лексику вчені вважають безеквівалентною:

1) мовні одиниці на позначення етноспецифічних об'єктів реального світу («реалії» у більшості дослідників; «референційні реалії», за Є. Женихом; «етнографізми», за М. Кочерганом; «слова-реалії» за В. Манакіним, «культурологічні, або етнографічні лакуни», за К. Бердніковою). Такі лексеми становлять найбільш очевидний клас безеквівалентів, на нього дослідники звертають увагу передовсім;

2) лексеми на позначення рухів тіла, жестів або міміки, що застосовують під час комунікації, яких немає у практиці носіїв мови перекладу («кінесичні реалії», за Є. Женихом);

3) слова на позначення предметів і явищ, властивих іншим народам, запозичені вхідною мовою («екзотизми», за С. Влаховим і С. Флориним; «чужомовні вкраплення», за О. Івановим). Така лексика наближається до реалій, оскільки вона також маркує особливості національної культури, історії, побуту певного соціуму;

4) ономастичні одиниці й аббревіатури;

5) лексеми, не об'єктивовані в цільовій мові попри наявність у ній відповідного референта («власне безеквівалентна лексика», за С. Влаховим, С. Флориним; слова, що пов'язані з «відмінностями в сегментації довколишнього світу окремими мовними колективами», за Р. Зорівчак; «семантичні або поняттєві лакуни», за О. Івановим; «невмотивовані безеквіваленти», за Є. Женихом; «слова, значення яких зберігаються на невербальному рівні», за В. Манакіним; лексеми на по-

значення понять, які існують у певному суспільстві, проте не мають однослівного вираження, за М. Кочерганом);

6) слова, не вербалізовані в цільовій мові через дериваційні відмінності («структурні екзотизми», за А. Гатиловою; «складні слова різних типів», за О. Івановим; «умотивовані, або словотвірні безеквіваленти», за Є. Женихом);

7) «слова широкої семантики», за О. Івановим; «лексеми надзвичайно місткого семантичного наповнення», за Р. Зорівчак;

8) лексеми, які мають спільні центральні, проте різні периферійні семи («часткові лакуни», за К. Бердніковою);

9) діалектизми, архаїзми, жаргонізми, арготизми, поетизми, звуконаслідувальні слова, каламбури, слова з національно-специфічним експресивним забарвленням, табуйована і субстандартна лексика, слова з суфіксами суб'єктивної оцінки («відхилення від літературної норми», за О. Івановим);

10) «асоціативні лакуни», за О. Івановим; «асоціативні реалії», за В. Виноградовим;

11) терміни;

12) тимчасово безеквівалентні мовні одиниці;

13) фразеологізми й звертання, прислів'я і приказки;

14) «індивідуальні авторські неологізми», за О. Івановим;

15) вигуки й звуконаслідування [1:75–76; 2:87–97; 3:43; 4:63; 5:70–71; 6:65; 7:78–113; 8:327–329 та ін.].

На нашу думку, національна специфіка мовних картин світу спричинена наявністю етноунікальних референтів (екстралінгвальний чинник) і неоднаковою категоризацією елементів універсуму різними мовами (лінгвальний чинник). Відповідно до вказаних чинників розрізняємо в перекладній лексикографії культурологічну безеквівалентність, зумовлену браком аналогічного референта в зіставлюваній культурі, та власне мовну безеквівалентність, пов'язану з неоднаковим членуванням мовами навколишнього світу. На нашу думку, до категорії культурологічно безеквівалентних можна зарахувати референційні реалії (1) та кінесичні (2), слова, запозичені вхідною мовою з чужих культур (3), а також ономастичну лексику та аббревіатури (4). Із власне мовною безеквівалентністю співвідносні мовні одиниці, не об'єктивовані в цільовій мові попри наявність відповідного референта (5), зокрема, лексеми, безеквівалентні через словотвірні (6) та інші особливості вхідної мови.

Складники решти груп слів (із сьомої по п'ятнадцяту) не включено до нашої класифікації. Так, еквівалентом слову широкої семантики (7) може бути не одна лексема, а група несинонімічних мовних одиниць, що сукупно дорівнюватимуть семантиці вхідного слова. Часткові лакуни (8) вважаємо виявом лексичної неповноеквівалентності, коли зіставлявані лексеми неоднакові за такими параметрами: конотацією, інтенсивністю, внутрішньою формою, функцією або логікою устрою, емоційно-оцінним ставленням мовців, стилістичним забарвленням, часовими межами вживання, гендерними відмінностями тощо. Одиниці, належні до класу 9, становлять, на нашу думку, приклад стилістичної неповноеквівалентності, зумовленої неоднаковою сферою вжитку лексем цільової мови. Категорію 10 пропонуємо зарахувати до конотаційної неповноеквівалентної лексики, яка породжує у свідомості носіїв мови додаткові асоціації, незнайомі представникам чужомовного культурного ареалу. Такі образи, відчуття є суто національним рівнем світосприйняття певного народу, сформованим на основі його пізнавального досвіду. Як видається, проблему неповноеквівалентності у двомовних словниках слід вирішувати шляхом подання певної інформації в реєстровій частині словника: належність слова вхідної мови до певного стилю, його поширеність у межах певного ареалу, відомості щодо частоти вживання, емоційно-оцінного ставлення мовців до нього тощо. За браком відповідника цільової мови з аналогічним забарвленням лексикограф має подати нейтральну мовну одиницю. На сьогодні випадки лексичної неповноеквівалентності переважно не диференціюють у перекладних словниках, а досліджують в окремих лінгвокраїнознавчих розвідках. Ми вважаємо системне опрацювання зазначеного шару слів перспективним напрямком розвитку двомовної лексикографії, який може бути об'єктом спеціального наукового дослідження.

Терміни (11) мають переважно наднаціональний статус, тому їх, на нашу думку, недоцільно вважати автономними. Щодо тимчасово безеквівалентних одиниць (12), то такими можуть бути елементи обох виокремлених нами класів безеквівалентних одиниць на шляху їхнього засвоєння цільовою мовою.

Оскільки ми розглядаємо безеквівалентність у контексті загальномовної перекладної лексикографії, не є об'єктом нашої уваги фразеологізми й звертання, прислів'я і приказки (13), які традиційно опрацьовують у спеціальних словникарських працях. Індивідуальні авторські неологізми (14) також не входять до двомовних словників через їхню оказіональність. Неперекладність деяких вигуків і звуконаслідувальних слів (15) є певним гарантом збереження чужокультурного колориту в тексті перекладу, переважним способом їхнього міжмовного передання залишається транскрипція. Напевно, з цієї причини такі слова рідко потрапляють до реєстру перекладних лексикографічних праць, а отже, їхнє залучення до нашої класифікації вважаємо недоцільним.

У перекладній лексикографії ми встановлюємо безеквівалентність, якщо в цільовій мові не можна передати еквівалентом адекватний обсяг певного значення вхідної лексеми. На безеквівалентність семени реєстрового слова вказують у цільовій мові:

1) вільне сполучення слів (англ. *drummond* — укр. «велика вітрильна галера» [10]; нім. *Stückarbeit* — укр. «відрядна робота, оплачувана поштучно» [11]);

2) слово, що частково передає зміст певного значення реєстрової лексеми, або частковий однослівний відповідник (англ. *glee* — укр. «пісня (для декількох голосів, виконувана без супроводу)» [10]; нім. *Zusammenrottung* — укр. «зборище (з метою скоєння незаконних дій)» [11]);

3) не засвоєне українською мовою запозичення (англ. *Mayfair* — укр. «Мейфер (фешенебельний район Лондона)» [10]; нім. *Ossi* — укр. «оссі (в об'єднаній Німеччині жителів колишньої НДР)» [11]).

Таким чином, ми вважаємо, що в перекладній лексикографії «безеквівалентним словом» можна називати моносемант, значення якого передано в цільовій мові відповідником (чи декількома відповідниками), або полісемант, усі значення якого перекладені відповідниками. На наш погляд, подальше осмислення явища безеквівалентності має полягати в удосконаленні засобів подолання міжмовних розбіжностей на семантичному рівні в перекладних словниках.

Література

1. Бердникова Е. В. Лексическая лакунарность в аспекте межкультурной коммуникации : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / Бердникова Екатерина Вадимовна. — СПб., 2006. — 288 с.

2. Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы / В. С. Виноградов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. — 172 с.
3. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. — М. : Междунар. отношения, 1980. — 352 с.
4. Гатилова А. К. Безэквивалентная лексика как понятие и явление : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Алевтина Константиновна Гатилова. — М., 1996. — 171 с.
5. Жених Е. Л. Особенности природы немецкой безэквивалентной лексики и ее влияние на перевод : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 «Сравнительно-историческое типологическое и сопоставительное языкознание» / Жених Евгений Леонидович. — М., 2000. — 179 с.
6. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози) / Р. П. Зорівчак. — Львів : Вид-во Львів. ун-та, 1989. — 216 с.
7. Иванов А. О. Безэквивалентная лексика : учебное пособие / Иванов А. О. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. — 192 с.
8. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підруч. / М. П. Кочерган. — К. : Академія, 2006. — 424 с.
9. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. — К. : Знання, 2004. — 326 с.

Лексикографічні джерела

1. Англо-український словник = English-Ukrainian Dictionary : 100 000 слів та словосполучень : / уклад Є. І. Гороть, Л. М. Коцюк, Л. К. Малімон [та ін.] — Вінниця : Нова книга, 2006. — 1699 с.
2. Мюллер В. Великий німецько-український словник / В. Мюллер — 2-е вид., випр. та доп. — К. : Чумацький Шлях, 2007. — 792 с.